

Лекція

Сутність і закономірності психічного розвитку дитини

Підготувала:
викладач Верховська О.А.

План

1. Роль біологічних і соціальних факторів у психічному розвитку дитини.
2. Основні концепції психічного розвитку дитини.
3. Психічний розвиток як засвоєння суспільно-історичного досвіду.
4. Роль навчання і виховання у передаванні суспільного досвіду.
5. Спадкові особливості і вроджені властивості організму як передумови психічного розвитку дитини.
6. Вплив соціальних умов життя на психічний розвиток дитини.
7. Основні закономірності психічного розвитку.
8. Діяльність як детермінанта психічного розвитку дитини. Провідні види діяльності дитини.
9. Роль навчання у психічному розвитку дошкільника.

Література:

- Вікова психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. – К.: Просвіта, 2001. - С. 5–7, 10–39.
- Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 424 с.
- Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія: навч. посібник, 2-ге видання, виправлене. Київ : Академвидав, 2015. 400 с.
- Поліщук В.М, Вікова і педагогічна психологія: навч.-метод. посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. – С. 59 – 76.
- Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. Навч. посібник – К.: Академвидав, 2015. – С. 7 – 10, 24 – 30.

Ключові слова:

- розвиток, ріст, дозрівання, психічний розвиток, психічні функції, закономірності психічного розвитку, адаптація, соціальна ситуація розвитку, новоутворення, стабільні періоди, критичні періоди, провідна діяльність, зона актуального розвитку, зона найближчого розвитку.

Домашнє завдання:

- - опрацювати лекцію;
- - скласти психологічний словник з ключових слів теми;
- - підготуватися до практичного заняття (див. Інструкцію до практичного заняття «Загальні закономірності психічного розвитку та їх врахування у педроботі з дітьми»).

Питання та завдання для самоконтролю:

1. В чому полягає роль біологічних і соціальних факторів у психічному розвитку дитини?
2. Назвіть основні концепції психічного розвитку дитини.
3. Охарактеризуйте психічний розвиток як засвоєння суспільно-історичного досвіду.
4. Яка роль навчання і виховання у передаванні суспільного досвіду?
5. Охарактеризуйте спадкові особливості і вроджені властивості організму як передумови психічного розвитку дитини.
6. В чому полягає вплив соціальних умов життя на психічний розвиток дитини?
7. Назвіть основні закономірності психічного розвитку.
8. Опишіть провідні види діяльності дитини.
9. В чому полягає роль навчання для психічного розвитку дошкільника?

1. Роль біологічних і соціальних факторів у психічному розвитку дитини

- **Біологічні фактори** - сукупність природних чинників, які впливають на індивідуальний розвиток людини як біологічного організму, зумовлюючи її спадкові особливості.
- Після народження дитина потрапляє у середовище людей - соціум, який активно впливає на її розвиток.
- **Соціальні фактори** - сукупність чинників, вироблених суспільним розвитком людства, які детермінують поведінку людини як суспільної істоти.
- Ця концепція пояснює процес розвитку людини, водночас вказує на можливість опосередкованого керівництва ним. Онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю, онтогенез особистості - соціальною спадковістю. Ці дві детермінанти взаємопов'язані у процесі розвитку дитини.

2. Основні концепції психічного розвитку дитини

- **Психічний розвиток** є процесом незворотних, спрямованих і закономірних змін, які призводять до виникнення кількісних, якісних і структурних перетворень у психіці і поведінці людини.
- *Основними властивостями розвитку, які відрізняють його від усіх інших змін, є такі:*
- **а) незворотність** - здатність до накопичення змін, "надбудови" нових змін над попередніми;
- **б) спрямованість** - підпорядкованість єдиній, внутрішньо взаємозв'язаній лінії розвитку;
- **в) закономірність** - здатність до відтворення однотипних змін у різних людей.

Головні фактори (провідні детермінанти) розвитку людини:

- **1) спадковість** - властивість організму повторювати у низці поколінь подібні типи обміну речовин та індивідуального розвитку;
- **2) середовище** - суспільні, матеріальні і духовні умови існування людини;
- **3) активність** - діяльний стан організму як умова його існування і поведінки; системо утворювальний фактор взаємодії спадковості і середовища.

- Спадковість впливає на індивідуальні властивості людини і є передумовою її розвитку, середовище (суспільство) - на соціальні властивості особистості; активність - на індивідуальні і соціальні властивості.

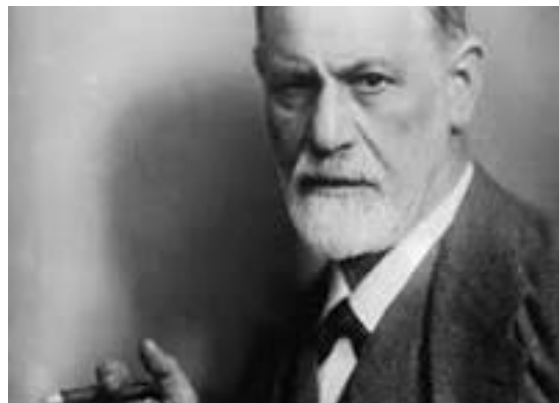
- Ядром теорії психічного розвитку є розкриття його рушійних сил, виявлення ролі біологічних і соціальних факторів (спадковість, середовище, навчання і виховання) у становленні особистості. У дискусії з цих питань викристалізувалися полярні погляди представників біологізаторського, соціологізаторського напрямів.

- Прихильники біологізаторського напрямку (С.-Г. Холл, Д. Селлі, Ш. Бюзер, Д. Мейлі та ін.) виходять із визнання того, що всі психічні особливості людини є вродженими, зміна періодів розвитку, виникнення різноманітних психічних процесів, властивостей, якостей особистості обумовлені спадковістю. Психічний розвиток вони розглядають як поступове кількісне розгортання, дозрівання спадкових структур (здібностей, інтересів, рис характеру), які дитина успадковує так само, як будову тіла, риси обличчя, форму рук тощо. Появу нових якостей вони заперечують.

- У межах цієї концепції виокремилася кілька теорій. Прихильники **біогенетичної теорії** вважають, що дитина за короткий період свого життя долає всі ті етапи, що й людство у своєму розвитку.

- Представники **психоаналітичної теорії** вирішальну роль відводять біологічним потягам. На їх думку, основою творчості, як і сновидінь, є біологічні потяги, які людина, соромлячись, приховує від себе, витісняє у "сферу несвідомого" (З. Фройд). Творчість вони розглядають як сублімацію (перетворення) нездійснених і нереалізованих у ранньому дитинстві сексуальних, ірраціональних потягів, бажань. Тому потрібно дати вихід внутрішнім силам дитини.

- Відповідно до **сучасних біологізаторських концепцій** соціальні форми поведінки представлені в людині особливими генами (матеріальними носіями спадковості), відібраними у процесі еволюції. Здавна характерними для людини є боягузтво, брехня, егоїзм, агресивний інстинкт, інші пороки. Мутація генів, які є носіями моральності, за словами представників біологізаторської концепції, веде до бездушності (цим вони пояснюють злочини та інші асоціальні прояви у поведінці людини).

- **Джерела соціологізаторського напрямку** започатковані ще в середні віки теорією tabula rasa, згідно з якою психіка людини в момент народження є "чистою дошкою", однак під впливом зовнішніх умов, виховання в неї поступово виникають властиві людині психічні якості. Представником цього напрямку був французький філософ Клод Анрі Гельвецій (1715-1771), який вважав, що всі люди народжуються з однаковими природними даними, а подальша нерівність їх розумових здібностей і моральних якостей зумовлена неоднаковими зовнішніми умовами і виховними впливами. Ці твердження були спрямовані проти панівних на той час концепцій вродженої обумовленості психічного розвитку, соціальної нерівності людей.

- Одним із проявів соціологізаторської концепції розвитку була поширена в 20-30-ті роки ХХ ст. **соціогенетична теорія**, прихильники якої доводили, що основним фактором психічного розвитку дитини є пристосування її до соціального середовища.

- Спільним для біологізаторських і соціологізаторських теорій розвитку у поглядах на дитину є те, що вони виходять із механістичної концепції розвитку і розглядають її як пасивний об'єкт зовнішніх впливів, як іграшку (в одному випадку в руках спадковості, в іншому - соціального середовища). Тому їх неможливо взяти за основу розуміння закономірностей розвитку дитини.

• На сучасному етапі поширена **теорія конвергенції біологічного і соціального факторів**. Згідно з нею психічний розвиток обумовлюється взаємодією спадковості і середовища: спадковості відводиться визначальна роль, середовищу - роль регулятора умов, у яких реалізується спадковість. Однак ця теорія не має обґрунтованих пояснень випадків, коли в одній сім'ї виростають діти з різними характерами, маючи однакову спадковість (однойцеві близнюки). Сучасна наука переконливо доводить, що ні спадковість, ні середовище, як їх розуміють прихильники конвергенції двох факторів, не визначають розвиток дитини.

3. Психічний розвиток як засвоєння суспільно-історичного досвіду

- **Психічний розвиток** - становлення дитини як суб'єкта життєдіяльності, соціальної істоти, спроможної бережливо ставитися до природи, людей, що її оточують, до себе, предметного світу, витворів мистецтва.

- Умовами засвоєння соціального досвіду є активна діяльність дитини та характер її спілкування з дорослими. Завдяки діяльності дитини процес впливу на неї соціального середовища перетворюється на складну обопільну взаємодію: не тільки оточення впливає на дитину, але і вона перетворює світ, виявляючи елементи творчості. Предмети, які знаходяться навколо дитини, сприяють формуванню її уявлень (ручкою можна писати, голкою шити, на піаніно грати). Результатом засвоєння досвіду є оволодіння цими предметами, тобто формування людських здібностей і функцій (письмо, шиття, гра на музичному інструменті).

- Отже, основним у психічному розвитку людини є механізм засвоєння соціальних видів і форм діяльності, які склалися історично. Ці процеси, засвоєні у зовнішній формі, перетворюються на внутрішні, розумові (Л. Виготський, О. Леонтьєв, П. Гальперін та ін.).

4. Роль навчання і виховання у передаванні суспільного досвіду

- **Навчання** - засвоєння дитиною знань, оволодіння уміннями і навичками, спроможність використовувати їх у житті, формування культури пізнання, створення фонду "можу".
- **Виховання** - залучення дитини до системи вироблених людством цінностей, створення умов для її духовного зростання, формування ціннісного ставлення до дійсності, створення фонду "хочу".

• Розвиток, виховання і навчання взаємозв'язані, є ланками єдиного процесу: "Дитина не дозріває спочатку, а потім виховується і навчається...; дитина не розвивається і виховується, а розвивається, виховуючись і навчаючись, тобто саме дозрівання і розвиток дитини в ході навчання і виховання не тільки виявляються, але й вдосконалюються" (С. Рубінштейн).

5. Спадкові особливості і вроджені властивості організму як передумови психічного розвитку дитини

- Спадкові і вроджені особливості є передумовами психічного розвитку, певними можливостями, а не готовими психічними властивостями та якостями. Самі по собі спадкові задатки не визначають процес становлення особистості, досягнення її розвитку, своєрідності кожної людини.

6. Вплив соціальних умов життя на психічний розвиток дитини

- Серед зовнішніх факторів, які впливають на розвиток дитини, важливу роль відіграє навколишнє середовище, тобто загальна ситуація, в якій вона розвивається, особливо соціальні, екологічні, культурні умови життя.
- **Соціальне середовище** діє не тільки як обставина, умова розвитку, а як його джерело, оскільки в ньому є все, чим повинна оволодіти дитина. Воно складається не тільки з безпосереднього оточення дитини, а становить єдність **макросередовища** (суспільство як певна соціально-економічна, соціально-політична та ідеологічна система), **мезосередовища** (національно-культурні, соціальні особливості регіону), **мікросередовища** (безпосереднє середовище життєдіяльності: сім'я, сусіди, групи однолітків, культурні, навчально-виховні заклади). У різні періоди дитинства компоненти соціального середовища по-своєму впливають на психічний розвиток особистості.

• **Госпіталізм** - глибока психічна і фізична відсталість, яка виникає в перші роки життя дитини внаслідок дефіциту виховання.

• Причиною госпіталізму є обмеженість мікросередовища, недостатність спілкування дітей з дорослими. Як засвідчили спеціальні дослідження, цей дефіцит можна подолати цілеспрямованими індивідуальними заняттями.

7. Основні закономірності психічного розвитку

- Систему цих закономірностей утворюють такі чинники:

1. **Нерівномірність розвитку.**
2. **Гетерохронність (несвоєчасність), асинхронність (розбіжність у часі) фаз розвитку окремих органів і функцій.**
3. **Сензитивність розвитку.**
4. **Стадіальність розвитку.**

Основними характеристиками стадії психічного розвитку є:

- **1) соціальна ситуація розвитку** - співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов розвитку психіки. Вона визначає ставлення дитини до інших людей, предметів, речей, до самої себе;
- **2) новоутворення** - новий тип будови особистості та її діяльності, психічні зміни, які виникають у цьому віці і визначають перетворення у свідомості дитини, її внутрішнє і зовнішнє життя. Йдеться про позитивні набуті особливості, які дають змогу перейти на нову стадію розвитку;

- **3) провідна діяльність** - діяльність, яка забезпечує кардинальні зміни у психіці дитини на певному віковому етапі. У ній найповніше представлені типові для цього віку стосунки дитини з дорослим, ставлення до дійсності;
- **4) диференціація** - відокремлення психічних процесів, властивостей і якостей одне від одного, перетворення їх на самостійні форми. Так, пам'ять виокремлюється із сприймання і стає самостійною діяльністю;
- **5) інтеграція** - встановлення взаємозв'язків між окремими сторонами психіки. Наприклад, пізнавальні процеси, подолавши період диференціації, встановлюють взаємозв'язки один з одним на вищому, якісно новому рівні. Так, взаємозв'язки пам'яті з мовленням і мисленням забезпечують її інтелектуалізацію;
- **6) кумулятивність** - включення результату розвитку на кожній попередній стадії в наступну, з певними його трансформаціями. Таке накопичення готує якісні зміни у психічному розвитку. Наприклад, у процесі становлення і розвитку наочно-дійового, наочно-образного, словесно-логічного мислення кожна наступна його форма виникає на основі попередньої, включає її в себе;

- **7) пластичність** - можливість зміни психіки під впливом різних умов, засвоєння різноманітного досвіду. Так, новонароджена дитина може оволодіти будь-якою мовою незалежно від своєї національності, а відповідно до мовного середовища, у якому вона виховується. Один із проявів пластичності полягає в компенсації психічних або фізичних функцій за їх відсутності або недорозвитку, наприклад при недоліках зору, слуху, рухових функцій;
- **8) наслідування** - своєрідна форма орієнтування дитини у світі специфічно людських видів діяльності, способів спілкування, особистісних якостей шляхом уподібнення, моделювання їх у власній діяльності.

- Істинним змістом психічного розвитку є боротьба внутрішніх суперечностей, тобто боротьба між формами психіки, які віджили, і тими, що зароджуються. Саме внутрішні суперечності є рушійними силами психічного розвитку особистості дитини.
- Отже, закономірності психічного розвитку дитини, які мають свої чинники та характеристики, передбачають і визначають її подальший розвиток у процесі онтогенезу.

8. Діяльність як детермінанта психічного розвитку дитини. Провідні види діяльності дитини

- **Діяльність** - активність суб'єкта, спрямована на взаємодію з навколишнім середовищем з метою задоволення власних потреб.
- **Дія** - структурний елемент діяльності, процес, мотив якого не збігається з його предметом (з тим, на що вона спрямована), втілений у діяльності, у яку ця дія включена.
- Предметом дії є усвідомлена безпосередня мета.

- **Провідна діяльність** - діяльність, яка на певному віковому етапі обумовлює основні, найважливіші зміни у психіці дитини.
- У провідній діяльності виникають і диференціюються інші, нові види діяльності; формуються або перебудовуються психічні процеси (мислення, сприймання, пам'ять тощо). Від неї залежать основні психологічні зміни особистості дитини на певному віковому етапі. Тому провідним видом діяльності для кожного віку є не той, яким найбільше займається дитина, а той, який обумовлює основні, найважливіші зміни в її психіці.

- **Основними видами діяльності у дошкільному дитинстві є спілкування, предметна діяльність і гра.**
- **Емоційне спілкування дитини з дорослим** виникає до оволодіння нею найпростішими діями з предметами. Немовля ще не розуміє слів, поведінки дорослого, але радіє йому, готове довго дивитися на нього, відгукуватися на слова, усмішку. Предмети в цей час привертають увагу дитини не самі по собі, а за спонуканням дорослого (коли дорослий показує їх, вкладає в руку дитини).
- **У ранньому віці** інтерес до дорослого переноситься і на предмети, внаслідок чого дитина прилучається до **предметної діяльності**. Оволодіваючи використанням предметів, дитина стає самостійнішою, набуває здатності наслідувати дії дорослого, діяти разом з ним, стимулювати певне ставлення до своїх дій та себе (вимагати уваги, похвали).
- Наступним етапом розвитку є перехід до **рольової гри**. Дитина прагне бути такою, як дорослий, виконувати його роль, розпоряджатися речами і подіями, як він. Все це вона робить, замінюючи справжні речі іграшками, справжні дії - уявними.

9. Роль навчання у психічному розвитку дошкільника

- У психічному розвитку дитини навчання відіграє провідну роль. З раннього віку вона вчиться в дорослих не лише ходити, правильно використовувати предмети, говорити, але і думати, відчувати, керувати своєю поведінкою. Тобто не лише практичні, але й психічні її дії формуються в результаті навчання. Далеко не завжди воно буває належно усвідомленим. Часто дорослі вчать дітей стихійно, не усвідомлюючи того. Думка, що дитина нібито може самостійно, без допомоги дорослих навчитися малювати, читати, рахувати, розв'язувати арифметичні задачі, глибоко помилкова. Відомі непоодинокі факти, що відбувається, коли дитина росте, позбавленою впливу дорослого, людського суспільства.
- Навчання завжди має випереджувати психічний розвиток, вести його за собою.

• Те, чого дитина досягла до моменту навчання, Л. Виготський назвав зоною актуального розвитку. На його думку, розвиток також впливає на навчання, оскільки відбувається за певними закономірностями. Тому він критикував два намагання: розглядати розвиток відірвано від навчання або ототожнювати його з навчанням.

Зони найближчого розвитку дитини

- Провідна роль навчання у психічному розвитку виявляється в тому, що дитина, оволодіваючи новими діями, спочатку навчається виконувати їх під керівництвом і за допомогою дорослого, а потім робить це самостійно. За словами Л. Виготського, **навчання** тільки тоді добре, коли воно створює у дитини **зону найближчого розвитку**. За таких умов дитина, навчаючись за допомогою дорослого, успішно починає виконувати те, чого вона раніше не могла зробити самостійно.

- **Зона найближчого розвитку** - різниця між тим, що дитина може виконати сама, і тим, що виконує з допомогою інших.
- Не відразу те, чого вчать дитину, стає її внутрішнім надбанням. Однак знання "найближчої зони" дає змогу вихователю бачити наступний етап розвитку: те, що вчора дитина робила з допомогою дорослих, завтра зможе виконати сама. Величина зони найближчого розвитку є важливим показником запасу розвитку дитини на певний час.

- Навчання не лише випереджає психічний розвиток, прокладає йому шлях, але й визначає розвиток психічних процесів, обумовлює формування певних психічних якостей і перебудову тих, що сформувалися раніше.

- **Сензитивні (пізньолат. *Sensitivus* - чутливий) періоди розвитку** - найсприятливіші для розвитку певних психічних функцій (сприймання, мовлення, пам'яті та ін.) періоди, що визначають психічний розвиток дитини і мають вирішальне значення для її навчання і виховання.
- **Розвивальне навчання** - навчання, спрямоване на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей дитини (сприймання, мислення, уяви, пам'яті тощо).

